Gyanshauryam, International Scientific Refereed Research Journal
© 2021 GISRRJ | Volume 4 | Issue 1 | ISSN : 2582-0095

रसभावयो: सम्बन्ध:

नर्मदा बेहेरा,
शोधच्छात्रा,
राष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालय:,
तिरुपति:, आन्ध्रप्रदेश:,भारतम्।

Article Info
Volume 4 Issue 1
Page Number: 61-64
Publication Issue :
January-February-2021
Article History
Accepted : 01 Jan 2021
Published : 08 Jan 2021

सारांश:– रस आस्वाद एव न आस्वाद्य: तथापि व्यवहारतो रसो ह्यास्वाद्यत इति प्रयुज्यते । रसानुभूतो विभावानुभावव्यभिचारिभावनां न पृथक्तया प्रतीतिरपि तु समन्वितानुभूति:। रसभावयो: अभिनिवृत्तये केषाञ्चिन्मतम् परस्परसम्बन्धात् अर्थात् रस– भावयो: सम्बन्दात् रसेभ्यो भावानां भावेभ्यों रसानां निवृत्ति: इति । परन्तु तथा न भवति । यतोहि दृश्यते हि भावेभ्यो भावानामभिनिवृत्तिरिति। रस: भावहीना न भवति, भावौऽपि न रसवर्जित: ।
मुख्यशब्द: – रस:, आस्वाद:, भाव:, अनुभूत:, भरत।

न हि रसादृते कश्चिदर्थ: प्रवर्त्तते इति आचार्य– भरतानुसारं रसं विना कश्चिदपि अर्थ: न प्रवर्त्तते , अतएव भरतेन सर्वप्रथमेव रससूत्रं प्रणीतम्– 'विभावानुभावव्यभिचारीसंयोगाद्रसनिष्पत्ति:'।

रस्यते आस्वाद्यते अनेन इति रस: । अर्थात् आस्वाद्यत्वं रसधर्म:। रस आस्वाद एव न आस्वाद्य: तथापि व्यवहारतो रसो ह्यास्वाद्यत इति प्रयुज्यते । रसानुभूतो विभावानुभावव्यभिचारिभावनां न पृथक्तया प्रतीतिरपि तु समन्वितानुभूति:। दर्पणाकारस्य मते रसस्वरुपम्–

विभावेनानुभावेन व्यक्त: सञ्चारिण: तथा।
रसतामेति रत्यादि: भाव: सचेतसाम्।।[1]

रत्यादेरालम्बनोद्दीपनाख्यकारणद्वयेन अनुभावेन तथा व्यभिचरिणा व्यञ्जनवृत्या प्रतिपादित: सहृदयानां रत्यादि: स्थायिभाव: रसस्वरूपतां प्राप्नोति। सत्वोद्रेक सति रसस्याविर्भाव, स च रसोऽखण्ड:। रस एव स्वाकारवदभिन्नत्वेनास्वाद्यते । साहित्यदर्पणे रसस्य आस्वाद्यनत्वम् अनेनप्रकारेण प्रतिपादितम्। यथा–

सत्त्वोद्रेकादखण्डस्वप्रकाशानन्दचिन्मय:
वेद्यान्तरस्पर्शशून्यो ब्रह्मास्वादसहोदर:।
लोकोत्तरचमत्कारप्राणा: कैश्चित् प्रमातृभि:
स्वाकारवदभिन्नत्वेनायमास्वाद्यते रस:।।[2]

1 साहित्यदर्पणे–3/9

Copyright : © the author(s), publisher and licensee Technoscience Academy. This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution Non-Commercial License, which permits unrestricted non-commercial use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited

अर्थात् सत्त्वस्य गुणस्य उद्रेकात् , अखण्डः, स्वतः प्रकाशमानः आनन्दरुपः , चिन्मयःज्ञेयान्तरसम्पर्करहितः , ब्रह्मसाक्षात्कारसदृशः, अलौकिकाऽऽश्यर्यजीवनरूपः, कैश्चित् प्रमातृभिः स्वाकारवत् भेदरहितत्वेन अयं रसः आस्वाद्यते इति अर्थः।

मम्मटाचार्यस्य मते रसस्वरुपम्–

कारणान्यथ कार्याणि सहकारीणि यानि च।

इत्यादेः स्थायिनो लोके तानि चेन्नाट्यकाव्ययोः।।

विभावा अनुभावस्तत् कथ्यन्ते व्यभिचारिणः।

व्यक्तः स तैर्विभावाद्यैः स्थायी भावो रसः स्मृतः।। [3]

अर्थात् लोक व्यवहारे यानि कारणानि तानि विभावदवाच्यानि यानि अनुभावानि तानि कार्याणि, यानि सहकारीणि तानि सञ्चारीभावानि इति नाट्यकाव्ययो निबध्य.न्ते । तैः विभावाद्यैः व्यञ्जनावृत्या प्रतिपादितः स स्थायी भावः चित्तवृत्तिविशेषो रसः स्मृतः। वासनारुपतयाइति सूक्ष्मरुपेणावस्थिता इत्यादीन् स्थायिनो विभावयन्ति आस्वाद योग्यतां नयन्तीति विभावाःताननुभवविषयीकुर्वन्तीति अनुभावाः तान् विशेषेण कार्ये अभिचरयन्ति सञ्चारयन्ति इति व्याभिचारिण।

रसभावयोः सम्बन्धः–

यथा बहुद्रव्ययुतैर्व्यञ्जनैर्बहुभिर्युतम्।

आस्वादयन्ति भुञ्जाना भक्तं भक्तविदो जनाः।. [4]

यथा हि नानव्यञ्जनौषधिद्रव्यसंयोणाद्रसनिष्पत्तिः तथा नानाभानोपवगमाद्रसनिष्पत्तिः । यथा गुडदीनां द्रव्यनां मधुरतिक्तदीनां व्यञ्जनानां, औषदिनाञ्च पाकरुपेण कुशलसम्पाद्यात् विलक्षणा षाडवादयो रसा रसनयोग्याः क्रियन्ते तथैव नानभूकैर्विभावादिरुप प्रत्यक्षकल्पनां गता लोकोपेक्ष या ये स्थिनो भावास्ते रसयनानतैकजीवितं रसत्वं तत्र प्रतिपद्यन्ते । प्राकरूपया सम्योजनया तावदलौकिको रसो जायते । तत्र च प्रधानत्वेन जलस्य रसाभिव्यञ्जकल्पमिति व्यञ्जनं विभावस्थानीयम् । चिञ्हारदिद्राद्यनुभावप्रात्यम्। द्रव्याणि तु गुडादीनि तत्र चिञ्चाहरिद्रधान्पादियोगाय युक्रमधुरादि विलक्षणरसो व्यभिचारिकल्पः।

भावाभिनयसंम्बाद्वान्स्थायिभावांस्तथा बुधाः।

आस्वादयन्ति मनसा तस्मान्नाट्यरसाः स्मृताः।।[5]

यथा सुमनसः पुरुषा नानव्यञ्जनसंस्कृतमन्नं भुञ्जाना रसानास्वादयन्ति हर्षदीश्यधिगच्छन्ति तथैव नानभिनयव्यञ्जतान् बागङ्गसत्त्वोवेतान् स्थायिभावानास्वादयन्ति। सुमनसः प्रेक्षकाः हर्षादींश्चाधिगच्छन्ति।

रसेभ्यो भावानामभिनिवृत्तिः भवति अथवा भावेभ्यो रसानामिति शङ्कायाः मोचनाय उच्यते–

नानाभिनयसम्बद्धान्भावयन्ति रसानिमान्।

---

[2] सा.द.3/2.3

[3] का. प्र. 4/27

[4] ना. शा. 6/32

[5] ना. शा. 6/33

यस्मात्तस्मादमी भावा विज्ञेया नाट्ययोक्तृभिः।।[6]

आङ्गिक-वाचिक- सात्त्विक आह्यार्यदिभि: नानाभिनयैः सम्यग्बद्धान् दृदयं गतान् भावयन्ति रसान् तस्माद्भावा इति नाटययोक्तृबिः विज्ञेया।

नानद्रव्यैर्बहुविधैव्यञ्जनं भाव्यते यथा ।

एवं भावा भावयन्ति रसानभिनयैः सह ।।[7]

यथा बहुभिधैः व्यञ्जनौषधिद्रव्यैः नाना व्यञ्जनं भाव्यते, तथैव आङ्गिकादिभिरभिनयैः सह भावा रसान् भावयन्ति इत्यर्थः।

न रसो भावहीनोऽस्ति न भावो रसवर्जितः।

परस्परकृता सिद्धित्तस्तयोरभिनये भवेत्।।[8]

व्यञ्जनौषधिसंयोगो यथाऽत्रं स्वादुतां नयेत्।

एवं भावा रसाश्चैव भावयन्ति परस्परम्।।[9]

व्यञ्जनौषधिसंयोगोऽभं च कर्त्तृ यथा परस्परमन्योन्यं कर्मभूतं स्वादुता नयेत् तथा भावा रसाश्चान्योन्यं बावयन्ति। भावा रसान्भावयन्ति, रसास्तु भावान् भावयन्ति । एकत्रैरुदा क्रियायामन्योन्याश्रयत्वं दोषो न तु क्रियाभेदे । तथा व्यञ्जनसुखयोग्यता क्रियते। एवं भावै रस्यमानता । रसैश्च विभावादिव्ययदेश्यता कारदीनाम्। यथा पटापेक्षया तन्तवः पटकारणमिति व्यपदेश्याः । तन्त्वपेक्षया पटः कार्यः।

रसभावयोः अभिनिवृत्तये केषाञ्चिन्मतम् परस्परसम्बन्धात् अर्थात् रस- भावयोः सम्बन्दात् रसेभ्यो भावानां भावेभ्यों रसानां निवृत्तिः इति । परन्तु तथा न भवति । यतोहि दृश्यते हि भावेभ्यो भावानामभिनिवृत्तिरिति। रसः भावहीना न भवति, भावौऽपि न रसवर्जितः । अभिनये तदुपयोगितया विभावादि व्यपदेशतया अन्नं स्वादुतां नयेत् तथैव बावा रसाश्तैव परस्परं भावयन्ति।

अनेन ज्ञायते यत् - रसभावयोः सम्बन्धः अन्वय- व्यतिरेकसम्बन्धो विद्यते । एकं विना अपरस्य स्थितेः कल्पना असम्भवमेव। रसम्भावयोः सम्बन्धः वृक्ष-वीजयोः सम्बन्ध इव । अतरुच्यते।-

यथा बीजाद्भवेद् वृक्षो वृक्षात्पुष्पं फलं यथा।

तथा मूलं रसाः सर्वे तेभ्यो भावा व्यवस्थिताः।।[10]

यथा बीनाद्भवेद् वृक्षो, वृक्षात्पुष्पं , पुष्पात्फलं भवति, बीज एव वृक्षस्य मूलं भवति, तथैव मूलं रसाः भवन्ति तेभ्यो रसेभ्यो भावा व्यवस्थिताः।

सहायकग्रन्थसूची

1. साहित्यदर्पणम्, चौखम्बा प्रकाशनम् , वाराणासी।

---

6 ना.शा. 6/34

7 ना.ना.6/35

8 ना.शा.6/36

9 ना.शा.6/38

10 ना. शा. 6/38

2. काव्यप्रकाशः,चौखम्बा प्रकाशनम् , वाराणासी।
3. नाट्यशास्त्रम्, साम्वीदिप्रकाशनम्।
4. रसगङ्गाधरः,चौखम्बा विद्याभवन, वाराणासी।